

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE LİDER TARIMSAL KREDİ KURULUŞU: T.C. ZİRAAT BANKASI*

Emine Kaya¹Esra Kadanalı²

ÖZ

Türkiye ve dünya ekonomisi için tarım sektörü, finansman kaynağına ihtiyacı olan önemli sektörlerden biridir. Üretici, geliri yeterli seviyede olmadığında, işletme sermayesi ve yatırım için finansman sağlayan kuruluşlara başvurmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti (T. C.) Ziraat bankası, Türkiye’de tarımsal finansman sağlayan en önemli kredi kuruluşudur. Öyle ki, Türk bankacılık sektörünün tarihi de, T.C. Ziraat Bankası’na dayanmaktadır. T.C. Ziraat Bankası’nın temeli, Memleket Sandıklarına kadar uzanmaktadır. 20 Kasım 1863 tarihinde Mithat Paşa tarafından Pirot kasabasında Memleket Sandıkları kurulmuştur. Memleket Sandıkları, 1883 yılında Menafi Sandıkları olarak isimlendirilmiştir. Menafi Sandıkları’nın sermayeleri T.C. Ziraat Bankası’na devredilmiştir. Günümüzde, T.C. Ziraat Bankası üreticilere mevcut veya yeni kurulacak tarımsal işletmelerin tarımsal kredi finansmanını sağlayan lider bankadır. T.C. Ziraat Bankası, ticari bankalar gibi faaliyet gösterse de kuruluş amacı çiftçilere üretim ve yatırım kredisi vermektir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de hem bankacılık sektörü hem de tarım sektörü açısından büyük önem taşıyan Ziraat Bankası’nın kuruluşundan itibaren tarihini ve günümüzdeki mevcut durumunu yansıtarak tarımsal finansman kuruluşu olarak bankacılık sektör bilgilerini özetlemektir.

Anahtar Kelimeler: T.C. Ziraat Bankası, Tarım, Çiftçi.

Jel Kodu: Q19, N20, G21

* Bu çalışma, 31 Ekim - 2 Kasım 2019 tarihleri arasında Mersin’de düzenlenen 3. Uluslararası Akdeniz Sempozyumu’nda sunulan bildirinin revize edilerek geliştirilmiş halidir.

¹ Arş.Gör.Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İİBF. ekaya@agri.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7035-9241>

² Dr.Öğr.Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İİBF. ekadanali@agri.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6899-4935>

Atıf (Citation): Kaya, E., & Kadanalı, E. (2020). Geçmişten Günümüze Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*(19), 131-152.

Geliş Tarihi / Received
20.03.2020

Revizyon Tarihi / Revised
12.05.2020

Kabul Tarihi / Accepted
25.06.2020

**THE LEADING AGRICULTURAL CREDIT INSTITUTION FROM PAST TO PRESENT:
REPUBLIC OF TURKEY ZİRAAT BANK**

ABSTRACT

Agricultural sector is one of the important sectors that has need the financial resources for Turkey and the world economy. When the income of the producer is not sufficient, the producer applies to the institutions that provide financing for working capital and investment. Republic of Turkey (R. T.) Ziraat Bank is the most important credit institution providing agricultural finance in Turkey. Indeed, the history of the banking sector in Turkey is based on the R. T. Ziraat Bank. The foundation of R. T. Ziraat Bank goes back to the Country Funds. On November 20, 1863, Mithat Pasha established the Country Funds in the town of Pırot. Country Funds were named as Benefit Funds in 1883. The Capital of Benefit Funds was transferred to R. T. Ziraat Bank. Today, R. T. Ziraat Bank is the leading bank that provides agricultural credit financing to producers for existing or new agricultural firms. Although R. T. Ziraat Bank operates like commercial banks, its purpose is to provide farmers with production and investment loans. The aim of this study is to reflect the history and current case on today of R. T. Ziraat Bank which is of great importance for both the banking sector and the agricultural sector in Turkey since its establishment and to summarize the its banking sector information as an agricultural finance institution.

Keywords: Republic of Turkey Ziraat Bank, Agriculture, Farmer

Jel Code: Q19, N20, G21

1. GİRİŞ

Türkiye ekonomisi üzerinde, diğer ülkelerde olduğu gibi, bankacılık sektörünün ağırlığı oldukça büyüktür. Ocak 2020 tarihi itibarıyla, Türk bankacılık sektörünün aktif büyüklüğü 4.533.530 milyon Türk Lirası (TL) olarak gerçekleşmiştir (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK], 2020: 1). Gelişmiş ülkelerin finansal sistemlerinin bugüne gelmelerinde, siyasi otoritelerin ve krizlerin etkisi bulunmaktadır. Türkiye finansal sisteminin oluşumu da benzer özellikler içermektedir. Diğer sektörlerde olduğu gibi, Türkiye ve dünya ekonomisi için tarım sektörü, finansman kaynağına ihtiyacı olan önemli sektörlerin başında gelmektedir. Üretici, geliri yeterli seviyede olmadığına, işletme sermayesi ve yatırım için finansman sağlayan kuruluşlara başvurmaktadır.

Finansman sağlayan kuruluşlar içerisinde, bankaların önemli payı bulunmaktadır. Öyle ki bankalar finansal sisteme Şubat 2020 itibarıyla 2.770.888 TL tutarında kredi sağlamıştır. 2019 Aralık ayı için, bankacılık sektörü içerisinde toplam aktif payları sıralamasında mevduat bankalarının %87, kalkınma ve yatırım bankalarının %7 ve katılım bankalarının %6 payı bulunmaktadır (BDDK, 2019: 3). Banka temelli sistemlerin esas aktörleri, ticaret bankalarıdır. Gelişen ekonomik ihtiyaçların karşılanabilmesi için, ticaret bankalarının toplumun geniş kesiminden kaynak toplamaları gerekmiş, bu durumun gereği olarak da bankacılık

düzenlemelerinin sürekli yapılmasına, güncellenmesine ve ayrıca bankacılık sektörünün canlı kalmasına sebep olmuştur.

Türk bankacılık sektörünün tarihi, Türkiye Cumhuriyeti (T.C.) Ziraat Bankası'na kadar uzanmaktadır. T.C. Ziraat Bankası'nın kuruluşu, Memleket Sandıklarına kadar dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde, devlet tarafından çiftçileri ve köylüleri tefecilerin yüksek faiz uygulamalarından korumak ve Türk köylülerin kredi ihtiyacını gidermek amacıyla, Mithat Paşa tarafından Memleket Sandıkları kurulmuştur. Daha sonra bu sandıklar, Menafi Sandıkları'na çevrilmiştir. Menafi Sandıkları, Türk köylülerine yüzde 1 gibi düşük faizli krediler vermişlerdir (Kazgan, 1997: 144). İloğlu (1964: 93), Memleket Sandıkları'nın kuruluş yapısı itibariyle, modern banka niteliği taşımadığını, köylünün imece usulü dediği kooperatif şeklinde bir kuruluş olduğunu ifade etmiştir. Öyle ki, Memleket Sandıkları, kooperatif olma özelliği ile günümüz T.C. Ziraat Bankası'nın ve sosyal devlet anlayışının temel yapıtaşını oluşturmaktadır (Güngör, 2016: 93).

T.C. Ziraat Bankası, Osmanlı Devleti'nde milli karakterde bir sektör bankası olarak faaliyet göstermiştir (Ortabağ, 2018: 218). T.C. Ziraat Bankası, Memleket Sandıkları'nın kurumsallaştığı bir yapı içerisinde olup, 1926 yılı itibariyle anonim şirket haline çevrilmiştir (Ortabağ, 2018: 138). 1979 yılında çıkarılan bir yasa ile Ziraat Bankası'na, tarım sektörüne kredi vererek, tarımsal amaçlı kuruluşlar meydana getirmek veya tarım kuruluşlarını finanse etmek yükümlülükleri verilmiştir (Artun, 1980:161-162).

Günümüzde, T.C. Ziraat Bankası, üreticilere mevcut veya yeni kurulacak tarımsal işletmelerin tarımsal kredi finansmanını sağlayan lider bankadır. Öyle ki, T.C. Ziraat Bankası, ticari bankalar gibi faaliyet gösterse de, kuruluş amacı çiftçilere üretim ve yatırım kredisi vermektir. Bir finansal sistemin oluşumunu incelemek için öncelikle, bankacılık sektörünün tarihsel gelişiminden günümüze kadar olan sürede, bankacılığın tarihsel ve sektörel gelişimine bakılması gerekmektedir. Türk bankacılık sisteminin tarihsel gelişimini ve mevcut durumunu incelemek için ise, şüphesiz, T.C. Ziraat Bankası geçmişinin ve mevcut durumunun ortaya konulması önem arz etmektedir. Çünkü, T.C. Ziraat Bankası, en eski milli banka olarak günümüz şartlarında Türkiye'de tarımsal finansman sağlayan en önemli kredi kuruluşudur ve her bölgede bulunan en büyük şube ağına sahip bankalardan biridir. Dolayısıyla, bu çalışmada bankacılık sektörünün önemli yapıtaşlarından biri olan T.C. Ziraat Bankası inceleme kapsamına alınmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, hem bankacılık sektörü hem de tarım sektörü açısından büyük önem taşıyan tarımsal finansman kuruluşu olarak T.C. Ziraat Bankası'nın kuruluşundan itibaren tarihini özet bir şekilde yansıtmak ve mevcut sektör durumunu sergilemek için bankacılık sektör bilgilerini özetlemektir. Bu amaçla T.C. Ziraat Bankasının kuruluşundan günümüze kadar gelişimine yer veren çalışmanın kaynaklarını, ikincil kaynaklar oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında, ikincil kaynaklardan elde edilen teorik literatürden ve de Türkiye Bankalar Birliği (TBB) verilerinden yararlanılarak incelemeler yapılmıştır.

Bu çalışmanın literatüre bazı katkılar sunması beklenmektedir. T.C. Ziraat Bankası'nın kronolojik olarak tarihsel gelişiminin gözler önüne serilmesi, Türk bankacılık tarihine ışık tutulmasını sağlamaktadır. Ayrıca çalışma kapsamında, T.C. Ziraat Bankası'nın kuruluşundan itibaren tarihinin ve mevcut durumunun bazı göstergelerle yansıtılmasının, Türk bankacılık sisteminin geçirdiği değişim ve dönüşümlerin seyrini belirleme noktasında, politika yapıcılara kıymetli bilgiler sunması beklenmektedir. T.C. Ziraat Bankası'nın tarihinin sergilenmesi ile elde edilecek bilgi ve bulguların, finans ve tarım sektörü için faydalı olabileceği düşünülmektedir. Türk bankacılık tarihi açısından oldukça önem arz eden T.C. Ziraat Bankası'nın tarihsel gelişimini özetleyen ve de sektör bilgilerini sunarak bankacılık sektörü içerisindeki önemine değinen az sayıda çalışma bulunmakta birlikte, hem tarihsel gelişimini hem de sektör durumunu bir araya getiren çalışma sayısı da oldukça sınırlıdır. Öyle ki, çalışmada tarihsel gelişimi ve mevcut durum analizi yapılması ile geçmişten günümüze T.C. Ziraat Bankası'nın geçirdiği dönüşüm tanıtılmaya çalışılmaktadır. Son olarak, çalışmada dünyada tarım kredisi veren banka örnekleri tanıtılmakta, ayrıca bu bankaların büyüklüklerine ve tarihi bilgilerine yer verilerek, kıyaslama yapılmaktadır. Bu durum ise, T.C. Ziraat Bankası'nın küresel çapta tarım kredisi veren bankalar içerisindeki oldukça eski ve sağlam zeminini görmeyi sağlamaktadır.

Çalışmada giriş bölümünden sonra, dünyada bankacılık sektörünün ve tarım kredi kuruluşlarının gelişimine ilişkin özet bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümde T.C. Ziraat Bankası'nın tarihsel gelişimi, kuruluşundan günümüze detaylı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır.

2. DÜNYADA BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN VE TARIM KREDİ KURULUŞLARININ GELİŞİMİ

Ticaretin yoğunluk kazanması ile para kuruluşlarının oluşması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Banka kelimesi, İtalyanca "Banco" kelimesinden gelmektedir ve sarrafların üzerinde işlem yaptığı masa ya da sıra anlamını taşımaktadır. Sarraflar ya da bankerler bankacılığın öncüsü olarak görülmektedir. Sarraflar ya da bankerler ile başlayan bankacılık faaliyetleri, sanayi devrimi ile de hız kazanmıştır (Aydın, 2006: 18).

M.Ö. 3500 yılında Sümer ve Babil tapınaklarında rahiplerin borç verdiğini gösteren belgelere ulaşılmıştır. Dolayısıyla, ilk bankacılık faaliyetlerine M.Ö. 3500 yılında rastlanmıştır. M.Ö. 2000'li yıllarda ise, ilk bankacılık yasaları Eshunanca Krallığı tarafından düzenlenmiş ve faiz oranı bu yasalarca %20 olarak hükme bağlanmıştır. Hammurabi yasaları ile kredi, mevduat ve komisyon işlemleri düzene oturtulmuş ve kredi işlemlerine ilişkin senetler killer üzerine yazılarak iki nüsha halinde hazırlanmıştır. M.Ö. 1000'li yıllarda ise, Yunanlılar ve Mısırlılar bankacılığı geliştirmiş; Mısır'da faiz oranına limit konulmuşken, Yunanlılar ise bankacılık işlemlerini denetlemeye başlamışlardır (Aydın, 2006: 21).

Bankacılık sektöru, 13. yüzyılda kurulan fuarlar dolayısıyla temel yapısına kavuşmuş, ancak dikkate değer gelişimi İstanbul'un fethi ile 1453'te yaşamıştır. İlk modern banka, 1609 yılında kurulmuş olan Amsterdam Bankası'dır. 1637'de Venedik Bankası kurulmuş ve çek ile banknot kullanımı yaygınlık kazanmıştır. 1694 yılında, dünyada ilk merkez bankası olan İngiltere Merkez Bankası kurulmuştur. 1907'de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) merkez bankası belirli bir olgunluğa erişmiş ve modern banka sistemi oluşmuştur (Öcal ve Çolak, 1999: 14-18).

ABD'de ilk bankacılık 1782'de Bank of North America ile başlamış ve 1791'de ise, hem özel hem de merkez bankası özeliği olan Bank of The United States ile gelişimine devam etmiştir. ABD'de 1863'te çıkarılan Bankalar Kanunu ile eyalet bankaları ve özel sektör bankalarının kuruluşunun önü açılmıştır. Bu kanunla ikili bankacılık sistemi kurulmuştur (Mishkin, 1986: 264-266). 19. yüzyıldan sonra, bankalar sermaye piyasası aracılığı da yapmaya başlamış ve uzmanlaşmaya girmişlerdir. 1930'larda Büyük Buhran'dan sonra, II. Dünya Savaşı'nın yaşanması ile imar finansmanı sağlayan kalkınma-yatırım bankaları ortaya çıkmaya başlamıştır. 1970'lerde yaşanan petrol krizi ve Bretton Woods sisteminin çöküşü ile bankacılık sektörü değişim yaşamıştır. 1980'lerde teknolojinin gelişimi ile elektronik bankacılık gelişmiş ve 2000'li yıllar sonra dünyada bankacılık sektörü yoğun rekabet yaşamaya başlamıştır (O'Hanlon, ve Rocha, 1993: 58).

Ortaçağda Fransa'da, Kuzey İtalya'da ve Almanya'da yerleşik tefecilere engel olunamaması üzerine, kamu kuruluşları hayır kuruluşlarının da desteğini alarak para toplamış ve bu parayı rehin karşılığında düşük faizle kredi olarak vermiştir. Freising'de, krallığa bağlı düklerin ortaklaşa hareket etmesiyle 1198 yılında, rehine dayalı borç verme sistemi kurulmuştur (Ete (1967)'den aktaran, Güngör, 2017: 648).

1462 yılında Bernabi de paraya ihtiyacı olanlara yardım için rehin sistemi esasına sahip bir kredi kurumu olan Şefkat Sandığı ve Floransa, Cenova gibi İtalyan şehirlerinde Mont de Piété'nin ilk formatı olan Loca Montis isimli rehin sandıkları kurulmuştur. 1607 yılında Fransa'da ve daha sonraki süreçte Hollanda'da rehin sandıkları oluşturulmaya başlanmıştır. 18. yüzyılda İtalya, Fransa, Belçika, Hollanda, İsviçre, İspanya ve Portekiz'de rehin sandıkları kuruluşu devam etmiştir. Diğer Avrupa devletlerinde ve ABD'de rehin sandıkları gibi kurumlar önem kazanmaya başlamıştır (Ete (1967)'den aktaran, Güngör, 2017: 648). Ancak, rehin sandıkları kredi kurumu olup, banka özelliği taşımamaktadır (Güngör, 2017: 648).

Osmanlı Devleti'nde ise, rehin sandıkları yerine "Emniyet Sandıkları" üzerinde durulmuştur. Emniyet Sandıkları, Sultan Abdülaziz döneminde bankacılık açısından önemli bir adımdır. Emniyet Sandıkları, 1868 yılında kurulmuştur (Küçük 1988'den aktaran, Güngör, 2017: 648). Ancak, 1888 yılında Emniyet Sandıkları Ziraat Bankası'na devredilmiştir (Güvemli, 2001: 70; Uluyol, 2019).

Dünya genelinde tarım bankalarına göz gezdirildiğinde, T.C. Ziraat Bankası gibi tarım bankacılığı örneklerine rastlanmaktadır. Fakat Ziraat Bankası'nın tarihi, Memleket Sandıkları'na dayanması dolayısıyla dünya tarım kredi kuruluşları ile kıyaslandığında, aslında daha eskidir. Bazı tarım bankalarının dünya genelinde kuruluşu çok eski olmamakla birlikte, tarihi eski tarım bankalarına da rastlanmaktadır. Tarihi eski bankalardan biri olan Hollanda'da Rabobank, yüzyılı aşkın bir süredir tarımsal bankacılık faaliyetlerini devam ettirmektedir (Türkiye Kooperatifler Birliği, 2007: 1–3). Kırsal kalkınmayı geliştirebilecek tarım kredi temini sağlayan yeni bir organizasyon oluşturmak için Hindistan'da Ulusal Tarım ve Kırsal Kalkınma Bankası (NABARD) 1981 yılında kurulmuştur (www.nabard.org, Erişim tarihi: 31.03.2020). Yine benzer şekilde Zarei Taraqati Bank Pakistan'da tarımın finansmanı için 14 Aralık 2002 tarihinde halka açık bir anonim şirket olarak kurulmuştur. Ülke genelinde 488 şubesi olan banka, yılda yaklaşık yarım milyon müşteriye hizmet vermektedir ve bankanın ortalama kredi büyüklüğü 162.331 Rupî civarında olup, banka ülke genelinde tarım kredilerinin %40'ını vermektedir. 31.12.2011 tarihi itibarıyla bankanın toplam aktifleri, 31 milyar Rupî'dir. Zarei Taraqati Bank'ın toplam kurumsal tarımsal kredi payı 30.06.2013 tarihinde %40'tır. 31.12.2011 tarihi baz alındığında, bankanın toplam aktifleri 31 milyar olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında, bankanın kayıtlı sermayesi 23 milyar Rupî'dir ve ülke çapında istihdam ettiği birey sayısı, 5789 kişidir. Zarei Taraqati Bank'ın toplam krediler içerisindeki tarımsal kredi payı 30.06.2013'de % 40'tır (www.ztbl.com.pk, Erişim tarihi: 31.03.2020).

Çin'de faaliyet gösteren devlet destekli tarım bankası niteliğindeki Agricultural Bank of China, 1951'de kurulmuş ve 2019 yılı itibarıyla yıllık % 4.9 artışla 202.63 milyar Yuan net kar elde etmiştir. 2018 yılı sonunda, Agricultural Bank of China'nın toplam aktifleri 2017 yılına göre 1.56 trilyon Yuan (%7.4) artışla, 22.61 trilyon Yuan'a ulaşmıştır. Kredi bakiyesi, önceki yıla göre 1.22 trilyon Yuan (%11.4) artarak, 11.94 trilyon Yuan'a yükselmiştir. Öyle ki, banka Çin borsasında da işlem görebilecek büyüklüğe sahip olmuştur (www.abchina.com, Erişim Tarihi: 31.03.2020). Russian Agricultural Bank, Rusya'da faaliyet gösteren devlet destekli bir tarım kredisi sağlayan bankadır. Fakat, kuruluşu 2000 yılıdır. Çok eski sayılmayan bu tarım kredi bankası Rusya'da faaliyet gösteren beş büyük bankadan biridir (www.rshb.ru, Erişim tarihi, 31.03.2020).

Bank of Agriculture ise, Nijerya'da 1972'de kurulan devlet sahipliğindeki tarım kredi bankasıdır. Nijerya'nın en büyük bankası olarak nitelendirilmektedir (www.boanig.com, Erişim tarihi: 31.03.2020). Agricultural Bank of the Philippines ise, 1997 yılında Filipinler'de faaliyet başlamıştır. 2012'de, bankanın ismi Central Equity Rural Bank, Inc. to Agricultural Bank of the Philippines olarak değişmiştir (www.abp.com.ph, Erişim tarihi, 31.03.2020).

Bangladesh Krishi Bank (BKB) ve Rajshahi Krishi Unnayan Bank (RAKUB), Bangladeş'te devlet sahipliğindeki tarım bankalarıdır ve T.C. Ziraat bankası gibi faaliyet göstermektedirler. Kuruluş yılı her iki bankanın da 1973'tür. Bu bankaların, 412 online olmak üzere 1038 şubesi (Rajshahi ve Rangpur Bölümü hariç) ve 16 adet döviz şubesi bulunmaktadır. Saha düzeyinde BKB ve RAKUB bankalarının şube faaliyetlerinin yakından denetlenmesi için

9 bölüm, 54 bölge ve bölge şefi bulunmaktadır. İç kontrol ve uyum sisteminin bir parçası olarak sorunsuz işlem için bankaların 9'u bölüm, 54'ü bölgesel düzeylerde olmak üzere, 63 saha seviyesi denetim ofisi bulunmaktadır. Genel müdürlük bünyesinde her iki bankanın işgücününün 31 Aralık 2010 tarihi istihdam sayısı 9.430'dur (www.krishibank.org.bd, Erişim tarihi: 31.03.2020).

3. ZİRAAT BANKASI VE TARİHİ

3.1. Osmanlı Döneminde Ziraat Bankası

Osmanlı Devleti'nin sosyolojik yapısının bir sonucu olarak, askeri yükümlülüklerin fazla olması, savaşlarda yaşanan can kaybı köylerde işgücününün azalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte gayrimüslimler, düşük miktarlarda vergi ödeyerek oğullarını orduya göndermemişlerdir. Sonuç olarak, gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerde refah seviyesi artmıştır. Öte yandan Türk köylüleri, tarımsal faaliyetlerini finanse etmek için nakit parayı kullanmışlardır. Gayrimüslimler ise, finansman ihtiyacı olan Türk köylülerine çok yüksek faiz oranları uygulayarak, finansman sağlamışlardır. Bu dönemde, Türk köylüler için ticari kredi fırsatı, sadece gayrimüslim sigortacılar tarafından sağlanan nakit para olmuştur. Aslında, bu seçenek Türk köylüleri için kötü bir kredi seçeneği olarak görülmüştür (Kazgan, 1997: 144).

Osmanlı Devleti'nde bankacılık faaliyetlerinin kurumsal bir forma dönüşmesi sürecine kadar, bankacılık faaliyetlerini sarraflar ve bankerler yürütmüşlerdir. Milli banka konusunun Tanzimat reformları içerisinde yer alması, Osmanlı toprakları için bankacılık sistemini oluşturmayı gündeme getirmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nde istikrarlı bir para sisteminin olmayışı, milli bankacılığın önüne set çekmiştir. Madeni para reformunun gerçekleştirilememesi ve bu reform için devletin finansman sıkıntısı yaşaması, yabancı sermaye eliyle bankaların kurulmasına sebep olmuştur (Ortabağ, 2018: 256-257).

1847 yılında banker J. Alleon ve banker Th. Baltazzi, Osmanlı Devleti'nde Bank-ı Dersaadet adlı bankayı kurmuşlardır. Kuruluş yılı 1863 olan Bank-ı Osmanî Şahane, T.C. Merkez Bankası faaliyetine başlamadan önce, banknot ihracı ve emisyon meydana getirme yetkisini kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde kurulup, faaliyet gösteren önemli yabancı bankalar “*Banque de Constantinople (1847), Ottoman Bank (1856), La Banque de Turque (1860), Osmanlı Bankası (1863), La Societe General de l'Empire Ottoman (1864), The Ottoman Financier Association (1866), Credit General Ottoman (1869), Austro- Ottoman Bank (1872), Austro-Turkish Bank (1872), La Societe Ottomane de Change et de Valeurs (1872), Selanik Bankası (1888)*” şeklinde sıralanabilmektedir (Kazgan, Ateş ve Tekin, 1999: 280; Fertekligil, 2000: 21).

Osmanlı Devleti'nde sadece yabancı sermayeli bankalar faaliyet göstermemiştir. Sayısı çok olmasa da milli sermaye ile Emniyet Sandığı ve Ziraat Bankası mevcudiyet göstermiştir

(Kazgan, Ateş ve Tekin, 1999: 281). Dolayısıyla, Cumhuriyet dönemi öncesi kurulan milli bankaların öncüleri, Ziraat Bankası ve İstanbul Emniyet Sandığı'dır. İstanbul Emniyet Sandığı ödeme güclüğü ile karşı karşıya kalması sebebiyle, 1907 yılında Ziraat Bankası'na devrolmuştur.

Ziraat Bankası'nın kuruluşunda Memleket Sandıkları esas olmuştur. Bu sandıklar bir tür tarım sandığıdır ve Mithat Paşa tarafından, Pirot kasabasında 20 Kasım 1863'te faaliyete geçirilmiştir. Ardından, 1883 yılında Memleket Sandıkları Menafi Sandıkları olarak adlandırılmış ve Menafi Hisseleri oluşturulmuştur (Kazgan, 2006: 127). T.C. Ziraat Bankası'nın kuruluşuna esas oluşturan Menafi Sandıkları, Osmanlı Devleti'nde kooperatifleşmenin de ilk uygulaması olarak gösterilmektedir. Fakat 1888 yılında Ziraat Bankası'nın kuruluşundan sonra, Cumhuriyet dönemine kadar kooperatifleşme çalışmaları duraklamıştır (İloğlu, 1964: 236).

Mithat Paşa, Memleket Sandıkları'na olan ihtiyacı şu şekilde belirtmiştir: *“Çiftçilerin muhtaç oldukları borçlanmalar için mecburen tefecilere başvurmakta olduklarından dolayı ağır ve fahiş faizlerle ziraat sahipleri borçlu olarak ürünlerinin karşılığını göremediklerinden ve memlekette Avrupa gibi hafif ve orta düzeyde faiz ile akçe ödünç vermek için bankalar kurulmasını sağlayacak derecede henüz yetenek oluşmadığından buna bir çare bulunması...”* (İloğlu, 1964: 93).

Memleket Sandıkları'nın olduğu bölgelerde, Cuma ve Pazar günleri Müslüman ve Hristiyan köylüler, kendilerine ait tarım teçizatı alarak, özel mülkiyet kapsamında olmayan arazileri kullanmışlardır. Adil bir çalışma şekli ile kazanılan gelir, Memleket Sandıkları'na aktarılmıştır. Zamanla fakir köylüler için bu ödemelerin ağır hale gelmesi nedeniyle, her çiftçiden her bir çift öküz karşılığı, 15 kilogram buğday temin edilmesi ile sandıklara para akışı yapılarak, adil bir düzen meydana getirilmeye çalışılmıştır (İloğlu, 1964: 93-94). Memleket Sandıkları'ndan kredi alabilmek için, krediye ihtiyacı olduğunu ve kasabada çiftçi olduğunu kanıtlamak, bir köyde çiftçi olmak ile krediyi sadece tarım faaliyetlerinde kullanmak koşulları ileri sürülmüştür. Bu şartları sağlayan çiftçiler, aylık ve yıllık olarak %1 ve %12 faiz oranları ile 2.000 kuruş tutarına varana dek, kredi alabilmişlerdir. Verilen kredilerin tahsilinde, faizden elde edilen gelirlerin üçte biri sermaye olarak sandıklarda bırakılırken, üçte ikisi ise imar faaliyetlerinin finansmanında kullanılmak üzere, sandıklarda kalmıştır. Bu uygulamanın başarılı olması sonucunda, Memleket Sandıkları uygulaması ülke çapında yayılmaya başlamıştır (Güneş, 2014: 170-171).

Memleket Sandıkları'nın sermayelerini kuvvetli forma getirmek amacıyla, Aşar vergisine %10 oranında Menafi Hissesi ile zam eklenmiş ve elde edilen fonlar sandıklara gönderilmiştir. Daha sonra 1888'de Ziraat Bankası kurularak, bu sandıklar, bankaya devredilmiştir. Çiftçilerin tefecilere ihtiyaç duymaması için, faaliyetine son verilen Menafi Sandıkları'nın sermayeleri Ziraat Bankası'na aktarılmıştır. 1916 yılında çıkarılan yasa ile Ziraat Bankası, devlet bankası halini almıştır (İloğlu, 1964: 93-94). Ziraat Bankası nizamnamesi 15

Ağustos 1888’de yürürlüğe girmiştir. Bu düzenleme ile Ziraat Bankası, resmen kurulmuştur. Tüm Menafi Sandıkları, Ziraat Bankası’na devredilmiştir. Ziraat Bankası’nın kuruluşu ile Osmanlı Devleti’nde, tarımsal kredi tarihi için yeni bir dönem başlamıştır. Ziraat Bankası’nın kuruluşunu onaylayan, dönemin Sultanı olan II. Abdülhamit’tir.

Birinci Dünya Savaşı’na kadar Ziraat Bankası, 1888’de çıkarılan nizamname ile yönetilmiştir. Savaş sürerken, bankanın geleceği de dikkate alınmıştır. Padişah Mehmed Reşad ve Sadr-ı Azam, Maliye Nazırı ile Ticaret ve Ziraat Nazırı*, 20 Mart 1916’da Ziraat Bankası Kanunu’nu onaylamışlar ve böylece kanun yürürlüğe girmiştir. 444 sayılı bu kanunda “Ziraat Bankası, zürânın tehvin ihtiyacatı ve ziraatin temin-i terkisi maksadıyla tesis edilmiştir. Mezkûr banka Ziraat Nezaretinin taht-ı nezaretinde olup bir meclis-i idare ve ziraat nazırının inhâ’sı ve meclis-i vükelanın kararıyla bâ-irade-i senniye nasb ve azil idilir bir müdir-i umumi tarafından idare olunur” ifadesi yer almaktadır (444 sayılı Ziraat Bankası 1340 (1924) Senesi Bütçe Kanunu, Resmi Ceride, 5 Nisan 1340, sayı 68’den aktaran Tunçel, 2016: 205). 444 sayılı kanunun ilk maddesinde, bankanın amacına, yönetimine ve denetim faaliyetlerine dair temel esaslara yer verilmektedir. Ziraat Bankası’nın 1904 ve 1908 yılları için nominal ile reel sermayeleri ve sermaye artışlarının yıllık değerleri, Tablo 1’de raporlanmıştır.

Tablo 1. Nominal ve Reel Sermaye Tutarları (1904- 1908)

Yıllar	Nominal Sermaye (1.000)		Reel Sermaye (1.000)	
	Yıl Sonundaki Tutarı	Bir Yıl İçinde Artan tutar	Yıl Sonundaki Tutarı	Bir Yıl İçinde Artan Tutar
1904	846.332,26	44.649,86	405.744,36	27.993,54
1905	844.526,00	0	440.281,54	34.537,16
1906	894.708,33	50.282,34	472.839,89	32.558,34
1907	945.835,31	51.027,98	514.295,58	41.455,69
1908	1.006.943,32	61.108	567.628,44	53.332,86

Kaynak: Ziraat Bankası’ndan (1908) aktaran Yazan, (2017: 225)

Tablo 1’den görüldüğü üzere, bankanın 5 yıllık dönem için hem nominal hem de reel sermayesi, düzenli bir şekilde yükselmiştir. 1904 ve 1908 yılları arasında, bankanın nominal sermayesi yaklaşık %19’luk ve reel sermaye tutarı yaklaşık %40’lık artış yaşamıştır. Bu artıştaki elzem kaynak, çiftçiden aşar vergisinin tahsilinden sonra ek olarak alınan %1’lik vergidir (Ziraat Bankası 1908: 5’ten aktaran Yazan, 2017: 225). Tablo 2, Ziraat Bankası’nın 1889-1908 yılları arasında tutar olarak verilen kredileri ve borçlu sayılarını sergilemektedir.

Tablo 2’de yer aldığı üzere, yıl içerisinde tahsil edildikten sonra tekrar verilen kredi tutarları, Ziraat Bankası’nın kuruluşundan sonraki 20 yılda, kredi geri dönüş hızının ve kredi dönüşüm başarısının işaretçisidir. İlk 10 yıllık dönemde, kredi dönüşüm hızı, 251 bin kuruştan 44,5 milyon kuruşa yükselmiş; 1893 yılına dek, kredi dönüşüm hızının 178 kat artması ise,

* Sadr-ı Azam: Mehmed Said; Maliye Nazır Vekili: Talat; Ticaret ve Ziraat Nazırı: Ahmed Nesimi

oldukça önemli bir yükseliş olmuştur. Kredilerdeki bu artış hızı, ikinci 10 yılı kapsayan dönemde düşüş trendine girmiş ve kuruluş yıllarına ilişkin dönemde 1,65 kat artış hızı ile krediler, 60.401.124 kuruş tutarında olmuştur.

Tablo 2. Kuruluş Yılları İçin Kredi Hacmi ile Borçluların Sayısı

Yıl	Menafi Hissesi İçin Yıllar İtibariyle Ek Olarak Verilen Kredi Tutarları		Yıl İçerisinde Temin Edilip Tekrar Kredi Şeklinde Verilen Tutarlar		Borçlu Sayısı	Bir Yıl İçin Verilen Kredi Tutarı	
	Kuruş (1.000)	Para	Kuruş (1.000)	Para		Kuruş (1.000)	Para
1889	16.032,03	14	251,8	4	18.206	16.283,2	19
1890	40.594,28	14	6.123,6	20	43.202	46.717,74	43
1891	35.256,4	18	25.503,57	38	55.491	60.760	16
1892	46.609,5	34	35.933,8	30	74.212	82.543,24	24
1893	44.779,767	13	40.175,39	39	81.016	84.955,15	12
1894	25.731,11	31	40.536,01	5	70.514	66.267,12	37
1895	21.959,32	26	33.196,42	28	61.400	55.755,743	14
1896	10.711,11	5	40.467	18	55.646	51.178,1	24
1897	5.347,4	23	40.421,97	21	50.325	45.769,32	04
1898	19.719,97	2	44.624,48	3	90.536	64.344,45	06
Ara Toplam	266.740,81	22	307.833,34	8	700.548	574.574,14	30
1899	18.922,22	2	36.479,47	14	103.266	65.401,59	16
1900	6.711,4	11	44.043,26	29	78.674	50.754,71	0
1901	11.117,53	3	44.062,23	20	63.946	55.179,77	23
1902	3.210,75	15	43.946,01	2	65.641	47.156,75	17
1903	121,57	17	43.782,6	38	69.274	43.903,14	15
1904	26.744,73	31	48.068,82	35	110.729	74.813,55	27
1905	27.923,41	35	54.762,86	33	134.998	82.686,26	28
1906	26.272,64	26	64.404,23	26	99.882	90.676,87	12
1907	47.891,4	10	61.855,57	2	255.466	109.747	12
1908	53.900	27	60.401,12	18	278.663	114.301,12	5
Ara Toplam	222.815,6	18	511.806,1	19	1.260.539	734.621,68	38
Genel Toplam	489.556,41	0	819.640	28	3.690.260	1.309.195,82	28
1908 yılsonu tahsilatı					897	819.629,42	28
1908 yılsonu çiftçilerden alacaklar					964,5	489.556,41	0

Kaynak: Ziraat Bankası'ndan (1908) aktaran Yazan, (2017: 227)

1888 yılından 1908'e dek geçen 20 yılda Ziraat Bankası'nın, Osmanlı topraklarının tarım yaşamına ne düzeyde fayda sağladığının önemli delili, toplam kredi tutarı ile kredi kullanan borçlu sayısıdır (Yazan, 2017: 228). Tablo 2'den görüldüğü gibi, 20 yıllık zaman içerisinde, Ziraat Bankası tarafından 3.690.260 kişiye 1.309.195,82 kuruş kredi verilmiştir. 1908'in yılsonunda, 964.497 çiftçi bankaya borçlu olarak kayıtlı olmuş ve bu borçlu çiftçilerin toplam borç miktarları, 489.556,41 kuruşa tekabül etmiştir.

Tablo 3, Ziraat Bankası'na yatırılan mevduat tutarının 1899 yılında 796 kuruş ve 1908 yılında 1.326 kuruş olduğunu göstermektedir. Ziraat Bankası'ndan çekilen mevduat tutarına bakıldığında, 1908 yılı itibariyle 626 kuruş olduğu ve bu tutarın 1908 yılında 1.350 kuruşa

yükseldiği görülmektedir. Öyle ki, bankanın 1899 ve 1908 yılları için mevduat ivmesi yakaladığı Tablo 3'ten anlaşılmaktadır.

Tablo 3. Kuruluş Yılları İçin Mevduat ve İşlemleri (1.000)

Yıllar	Bir Önceki	Bankaya	Bankadan
	Yıldan Devralınan	Yatırılan	Çekilen
	Kuruş	Kuruş	Kuruş
1899	609	796	626
1900	779	696	666
1901	809	885	810
1902	884	853	787
1903	949	545	780
1904	764	754	786
1905	761	887	708
1906	940	924	555
1907	1.309	1.324	1.120
1908	1.523	1.326	1.350

Kaynak: Ziraat Bankası'ndan (1908) aktaran Yazan, (2017: 227)

Ziraat Bankası'nın toplam geliri, 1908 yılı için 20.885 kuruştur. Yine 1908 yılı toplam giderleri 11.066 kuruştur. Dolayısıyla, net kar 9819 kuruş olmuştur (Yazan, 2017: 232). Tablo 4, 1908 yılı için Ziraat Bankası'nı Ziraat İdaresi'ne 1908 yılı karından verdiği ödeme tutarlarını göstermektedir. 1908 yılında net karın 2.618 kuruşu sermayeye ilave edilmek, 5.827 kuruşu Ziraat İdaresi giderlerini sağlamak adına ve kalan 1.374 kuruşun ise taşra teşkilatı şube ve sandıklarının idaresi için ayrıldığı Tablo 5'te raporlanmaktadır (Yazan, 2017: 232).

Tablo 4, 1908 yılında adı geçen faaliyetler için yapılan harcamaların ne kadarının T.C. Ziraat Bankası tarafından ödendiğini raporlamaktadır. Ziraat Bankası, bankerlerin ya da tefecilerin uyguladığı faiz oranlarının 1/3'ü veya 1/4'ü kadar daha uygun faiz oranları ile tarımsal faaliyetlere finansman sağlamıştır.

1889-1895 ile 1898-1903 yılları arasında, Ziraat Bankası 430 milyon kuruştan daha fazla kredi vermiştir. Her yıl Anadolu çiftçisinin yaklaşık % 1'i, bu düşük faizli ve uzun vadeli kredilerden yararlanmıştır (Bundesarchiv, Koblenz (1912) s. 90-1'den aktaran Quataert, 2011: 470). Ziraat Bankası'nın modern tarımsal faaliyetlerinde bulunan eğitim kurumlarının finansmanını sağlama, numune tarlaları ve ağılları finansmanını temin etme, Hicaz Demiryolu projesinin ve yol ile inşaat yapımı gibi faaliyetlerin finansmanında kaynak oluşturma, maaşların ödenmesine aracılık yapma, emeklilik kesintileri ve vergi tahsili yapma gibi birçok rolü vardır. Bu roller, Ziraat Bankası'nın sosyo-ekonomik özellikleri olduğunun göstergesidir (Ziraat Bankası 1908: 20'den aktaran, Yazan, 2017: 235).

Tablo 4. 1908 Yılı İçin Ziraat Bankası Tarafından Ziraat İdaresi'ne Ayrılan Tutarlar

Ödemeler	Kuruş (1.000)	Para
Halkalı Ziraat ve Mülkiye Baytar mektepleri için ayrılan paralarla Ziraat İdaresi'ne ait çeşitli masraflar için merkezi idarece harcanan	1601	10
Ziraat Fen Heyeti maaşları olarak İstanbul şubesinde ödenen	8	30
Bursa Ziraat Mektebi adına ayrılan	327	30
Selanik Ziraat Mektebi adına ayrılan	324	
Ankara numune tarlası ve ağılı adına ayrılan	56	
Erzurum numune Ziraat Mektebi adına ayrılan	19,2	
Halep numune tarlası adına ayrılan	86,3	
Sivas tarlası adına ayrılan	33,8	
Atina tarlası adına ayrılan	37,8	
Konya tarlası adına ayrılan	19	10
Suriye tarlası adına ayrılan	19	25
Aydın Vilayeti ziraat muallimleri maaş ödemesi	98	05
Sancakların* tarım işlemleri için ayrılan	70	35
Manastır ve Yanya vilayetleri ziraat müfettişi maaşları için verilen	100	37

Kaynak: Ziraat Bankası'ndan (1908) aktaran Yazan, (2017: 227)

Ziraat Bankası; tarım eğitimi, öğretmen ücretlerinin ödenmesi, tarım zararlılarının ortadan kaldırılması amacıyla sağlanan destekler ve tarım denetiminin finansmanı gibi alanlarda da önemli faaliyetlerin finansmanını üstlenmiştir (Yazan, 2017:233). Ziraat Bankası, tarımsal faaliyetlerin finansörü olduğu gibi, bayındırlık faaliyetleri için de finansörlük yapmıştır. Ziraat Bankası, tarımsal faaliyetler ile sınırlı kalmayıp, mevduat bankacılığı işlemlerine doğru dönüşmeye başlamıştır. 1888-1916 yılları arasında yalnız çiftçilere kredi verilirken, 1916 yılında kredi verilen birimlerin kapsamı genişletilmiş, Cumhuriyet dönemi ile Ziraat Bankası mevduat bankacılığı işlemlerine açıkça başlamıştır (İloğlu, 1964: 101).

T.C. Ziraat Bankası tarihi, yukarıda bahsedilen bilgiler doğrultusunda aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Memleket Sandıkları ve Menafi Sandıkları Dönemi (1863-1888)
- Bankanın resmi kuruluş olarak faaliyet gösterdiği süre (1888-1924)
- Bankanın anonim şirket olarak faaliyet gösterdiği dönem (1924-1937)
- Bankanın kamuya ait finansal kuruluş olarak faaliyet gösterdiği dönem (1937–bugün)

* Cezayir-i Bahri Sefid, Bitlis, Beyrut, Diyarbekir, Kosova, Mamuret-ul Aziz Vilayetleriyle Zor, Kudüs, Kale-i Sultaniye ve İzmit

3. 2. Cumhuriyet Döneminde Ziraat Bankası

T.C. Ziraat Bankası, yasa ile kurulan özel amaçlı bankalardan biridir. Yine T. Halk Bankası, T. Emlak Kredi Bankası*, Denizcilik Bankası**, Etibank***, Sümerbank**** ve İller Bankası gibi bankalar, yasa ile kurulan özel amaçlı bankalardan arasında sayılabilir. Bu bankalar belirli sektörün finansmanında yaşanan sıkıntıları gidermek amacıyla faaliyete geçirilmiştir.

T.C. Ziraat Bankası'nın 1888'de 331 şubesi ve fonu mevcut olup, şube sayısı ve fonlar 1911'de 485'e yükselmiştir. Ancak, Trablusgarp ile Balkan ve Birinci Dünya savaşlarındaki kayıplar sebebiyle, bankanın şube sayısı azalmıştır. Şube sayısı; 1924'te 320'ye ve 1928'de 256'ya düşmüştür. 1937 yılında fonlar 3202 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu" ile "acente" olarak değiştirilmiştir. 1966 yılında tüm acentelerin ismi "şube" olarak adlandırılmıştır (Dünden Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1998, s. 28'den aktaran Öztekin, 2009: 29).

Tablo 5. 1924-1928 Yılları İçin Ziraat Bankası Şube ve Fon Sayıları

Yıllar	Yıl başında Kuruluş Sayısı	Yıl Boyunca Şube				Yıl Sonunda Fon Sayısı
		Açılan		Kapanan		
		Şube	Fon	Şube	Fon	
1924	316	-	4	-	-	274
1925	320	-	-	1	2	260
1926	304	4	1	1	14	247
1927	294	-	4	3	25	226
1928	270	8	2	1	23	256

Kaynak: Hazar (1986)'den aktaran Öztekin, (2009: 29).

Tablo 5, 1924-1928 dönemi için Ziraat Bankası şube ve fon sayılarına ilişkin bilgileri sunmaktadır.

Tablo 5'te Ziraat Bankası'nın şube sayısının 1924 yılından 1928 yılına doğru azaldığı görülmektedir. Yine fonlar içinde ilgili yıllarda azalan bir seyrin olduğu gözden kaçmamaktadır. Tablo 4'te Ziraat Bankası'nın kuruluş yılları için bir önceki yıldan devralınan ve bir sonraki yıl kredi olarak verilen mevduat tutarları yer almaktadır.

1924 yılında 924/444 sayılı bütçe kanunu ile T.C. Ziraat Bankası, özel anonim şirket haline getirilmiştir. Bu dönemde, bankacılık faaliyeti, hükümet denetimi ile yürütülmüştür. 10

* 4603 sayılı Kanunla, T. Emlak Kredi Bankası'nın kamu hukuku statüsünden özel hukuk statüsüne geçişi sağlanmıştır. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun 6 Temmuz 2001 tarihli Kararı doğrultusunda, T. Emlak Bankası A.Ş., T.C. Ziraat Bankası A.Ş.'ye devredilmiştir.

** 1997'de Denizcilik Bankası T. A. Ş.'ye ait bankacılık lisansı ve hisseleri, Zorlu Holding'e satılmıştır.

*** 2002 tarihinde tasfiye halindeki Etibank A.Ş.'nin tasfiyesi kaldırılmış ve banka Bayındırbank A.Ş.'ye devredilmiştir.

**** 3 Ocak 2002 tarih ve 24629 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun 2 Ocak 2002 tarih ve 569 sayılı Kararı gereğince, Sümerbank A.Ş. ve Oyak Bank A.Ş.'nin birleştirilmesine karar verilmiştir.

Temmuz 1926 tarihinde, Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirket-i Nizamname-i Esasisi düzenlemesi kabul edilmiştir. Bu düzenleme ile T.C. Ziraat Bankası'na ticari krediler konusunda yetki verilmiş ve bankanın faaliyet yetkileri artırılmıştır (Öztek, 2009: 23). 1979 yılında çıkan bir yasa ile T.C. Ziraat Bankası'nın yine geniş bir perspektifle her çeşit bankacılık faaliyetine devam etmesi sağlanmıştır (Artun, 1980: 161).

T.C. Ziraat Bankası'nın, tarımsal finansman sağlamada ve tarım sektöründe önemli bir deneyimi bulunmaktadır. Ülkenin en küçük şehrinde bile çok büyük bir organizasyonu olan bankanın, Türk köylülüğünün gelişimine yardım etme amacı da vardır (Öztek, 2009: 8). T.C. Ziraat Bankası'nın Türkiye ekonomisi üzerinde çeşitli rolleri aşağıda özetlenmektedir. Ziraat Bankası (Öztek, 2009: 8):

- Osmanlı Devleti'nin ilk ulusal bankası olarak kabul edilmektedir.
- Türkiye'de tarım sektörünün gelişimine katkıda bulunmaktadır.
- Kurtuluş Savaşı'nda milli finansörlük yapmıştır.
- Türk kooperatifçiliğinin gelişimini sağlayan lider kuruluş olarak görülmektedir.

Çalışmanın amacı T.C. Ziraat Bankası'nın geçmişten günümüze gelişimini yansıtmak olduğu için ilk olarak tarihine değinilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, tarım finansmanında bu kadar önemli olan T.C. Ziraat Bankası çeşitli açılardan ve ölçütlerden incelenmekte ve bankanın boyutlarına ilişkin bazı verilere yer verilmektedir. T.C. Ziraat Bankası'nın mevcut durumunun gözler önüne serilmesi için bazı mali sektör bilgilerinin sunulması gerekmektedir. Bu kapsamda, Türkiye Bankalar Birliği'nin (TBB), veri takvimine göre yayınladığı en güncel verilerle, T.C. Ziraat Bankası'nın Türk bankacılık sisteminin içerisinde konumunun ne olduğu belirlenmeye çalışılmaktadır. Tablo 6, 1973-1977 yılları için tarım sektörüne verilen kredilerin tutarlarını vermektedir.

Tablo 6. Türk Bankacılık Sektörü 1973-1977 Yıllarında Verilen Tarım Kredileri

Krediler	1973	1974	1975	1976	1977	Değişim (%)
Tarımsal krediler	20.670	31.922	45.600	55.550	68.459	231
Tarım kredileri arasında yer almakla birlikte tarım sektörü tarafından kullanılmayan krediler	9.920	19.220	30.460	36.700	45.130	354
Tarım satış kooperatiflerine verilen tarım kredileri	7.340	16.100	24.250	23.670	36.500	397
T.C. Zirai Donatım Kurumu'na verilen krediler	2.390	2.720	5.660	8.070	7.540	215
Diğer	190	400	550	960	1.090	473
Gerçek tarımsal krediler	10.750	12.702	15.140	18.850	23.329	117

Kaynak: Artun, (1980: 170)

Tablo 6'dan görüldüğü üzere, 1973 yılından 1977 yılına tarım kredileri değişim oranı, artış eğilimi sergilemiştir. 1973 yılından 1977 yılına dek tarım kredileri incelendiğinde, tarımsal kredilerin değişim oranının %231 olduğu görülmektedir. Tarım satış kooperatiflerine verilen tarım kredileri ise, 1973 yılından 1977 yılına %215 oranında artış göstermiştir.

Tablo 7'de ise, 1977 yılı için tarım kredisi veren bankaların tarım kredi tutarları yer almaktadır. Tablo 7'de yer alan bilgiler doğrultusunda, 1977 yılında yapısal değişim yaşamaya devam eden T.C. Ziraat Bankası'nın, tarım kredilerinin %98,4'ünü verdiği görülmektedir. Toplam tarım kredi tutarı olan 23.329.000 TL'nin 22.954.000 TL'si T.C. Ziraat Bankası'na aittir. 1977 yılı itibariyle verilen tarım kredileri sıralamasında T.C. Ziraat Bankası'nı, Şekerbank (%1,3) takip etmektedir.

Tablo 7. 1977 Yılı İçin Tarım Kredisi Veren Bankalar (1.000 TL)

Banka	Kredi	Değişim (%)
T.C. Ziraat Bankası	22.954	98,4
Şekerbank	311	1,3
T. Tütüncüler Bankası	39	0,17
Ege Bank	19	0,008
T. Bağcılar Bankası	6	0,03
Toplam	23.329	100

Kaynak: Artun, (1980: 171)

T.C Ziraat Bankası'nın verdiği tarım kredilerinin toplamı 31.12.2018 tarihi itibariyle, 62.175,73 milyon TL olup, oran olarak ifadesi %79,89'dur (Türkiye Bankalar Birliği [TBB], 2019). Türkiye'de 31.12.2018 tarihi itibariyle toplam tarımsal kredilerin tutarı 77,8 milyar TL olduğu düşünüldüğünde, T.C. Ziraat Bankası'nın ülkede tarım kredi tutarı ve tarım sektörü ihtisas kredi toplamı bakımından, kuruluşundan beri tarım sektörünün finansmanındaki önemini koruduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 8'de ise yıllar itibariyle bankaların verdiği tarım kredi tutarları 2017-2010* yılları için raporlanmaktadır. Tablo 8'de, 2017-2010 yılları için geriye doğru tarım kredi tutarlarının verilmesindeki amaç, T.C. Ziraat Bankası'nın en yüksek tutarda tarım kredileri veren finansör kuruluş olduğunu ortaya koymaktır. Özetle, Tablo 8'den görüldüğü üzere, T.C. Ziraat Bankası, yıllar itibariyle en yüksek tarım kredi tutarı veren banka görünümündedir.

* 2010 yılından geriye doğru tarım kredileri verisine ulaşmak adına ayrıntılı bilgi için bkzn. TBB (2019).

Tablo 8. Yıllar İtibariyle Verilen Tarım Kredilerinin Bankalara Göre Dağılımı (Milyon TL)

Banka/Yıllar	Tarım Kredileri							
	2017 (Enfl. Oranı: %11,14)	2016 (Enfl. Oranı: %7,78)	2015 (Enfl. Oranı: %7,67)	2014 (Enfl. Oranı: %8,85)	2013 (Enfl. Oranı: %7,49)	2012 (Enfl. Oranı: %8,89)	2011 (Enfl. Oranı: %6,47)	2010 (Enfl. Oranı: %8,57)
T.C. Ziraat Bankası A. Ş.	54.425	46.168	37.637	28.841	22.501	21.904	22.244	16.164
Türkiye Halk Bankası A. Ş.	175	269	249	0	0	0	0	0
Anadolubank A. Ş.	140	138	89	102	107	96	72	37
Şekerbank T. A.Ş.	2.132	2.193	2.270	1.725	1.177	797	586	354
Alternatifbank A. Ş.	0	0	0	0	0		0	0
Denizbank A. Ş.	11.363	8.121	5.231	3.686	2.744	2.046	1.622	1.172
Diğerleri	0	0	0	0	0	25	0	0

Kaynak: TBB (2019).

Tablo 9’da 30.06.2019 tarihinde T.C. Ziraat Bankası ile diğer bankaların banka ve gruplar bazında aktifler, krediler, mevduat, özkaynaklar, ödenmiş sermaye ve net dönem kar/zararı verilerinin oransal değerleri verilmektedir.

Tablo 9’da yer alan veriler, T.C. Ziraat Bankası’nın aktiflerinin, Türk bankacılık sistemi toplam aktiflerinin %15,41’ini kapsadığını göstermektedir. T.C. Ziraat Bankası’nın Türk bankacılık sistemi toplam kredi tutarları içerisindeki payı ise, %16,43’tür. Mevduat verisine göz gezdirildiğinde, T.C. Ziraat Bankası’nın Türk bankacılık sektörü mevduat tutarları içerisindeki payı, %17,55’tir. Tıpkı, tarım kredilerinde olduğu gibi, T.C. Ziraat Bankası’nın, mevduatlar, toplam krediler ve aktifler açısından Türk bankacılık sisteminin büyük lider bankası olduğu söylenebilir. Net dönem kârı göstergesi kıyaslamasında, T.C. Ziraat Bankası’nın dönem kârının, toplam bankacılık sistemin kârı içerisindeki payının %11 olduğu görülmektedir ve T.C. Ziraat Bankası kârlılığı yüksek bankalar arasında yer almaktadır.

Tablo 9’dan görüldüğü üzere, bankacılık sistemi özkaynak tutarları içerisindeki %14,6’lık payı ile T.C. Ziraat Bankası, en yüksek özkaynak tutarına sahip banka statüsündedir. Bankacılık sistemi üzerinde bir diğer T.C. Ziraat Bankası başarısı, ödenmiş sermaye tutarı verisi içindir. Çünkü T.C. Ziraat Bankası, ödenmiş sermaye oranı (%6,70) yüksek olan bankalardan biridir. Tablo 9’da, %14,61 özkaynak ile T.C. Ziraat Bankası Türk bankacılık sistemi özkaynakları içindeki lider payını koruduğu raporlanmaktadır. Bankalar için özkaynak yeterliliğinin önemli bir gösterge olmasından yola çıkılarak, özkaynak tutarı en yüksek bankalardan biri olması, şüphesiz ki, T.C. Ziraat Bankası’nın bankacılık sektöründe gösterdiği başarının sonucu şeklinde değerlendirilebilmektedir.

Tablo 9. 30.09.2019 Tarihinde Oransal Olarak Bazı Veri Büyüklüklerine Göre Bankalar

(Piyasa Payı % Olarak)

Banka	Aktifler	Krediler	Mevduat	Özkaynak	Ödenmiş Sermaye	Net Dönem Kâr/Zararı
T.C. Ziraat Bankası A.Ş.	15,41	16,43	17,55	14,61	6,70	11,21
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	11,05	11,58	12,35	6,77	1,37	2,69
Türkiye İş Bankası A.Ş.	10,83	10,23	11,48	12,26	4,94	10,96
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	9,64	10,43	9,98	6,85	2,75	4,44
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	9,33	9,00	10,04	11,56	4,61	14,40
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	9,30	8,81	9,17	9,02	9,28	9,74
Akbank T.A.Ş.	8,76	7,32	9,34	11,57	5,71	11,93
QNB Finansbank A.Ş.	4,34	4,23	4,31	3,47	3,68	5,72
Türk Eximbank	3,93	5,21	0,00	1,95	7,87	3,05
Denizbank A.Ş.	3,69	3,81	4,21	3,86	3,64	2,97
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	2,55	2,66	2,87	2,13	2,42	2,31
ING Bank A.Ş.	1,41	1,23	1,62	1,82	3,83	3,77
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	1,00	1,11	0,00	1,10	3,08	1,55
İller Bankası A.Ş.	0,87	1,08	0,00	4,49	18,08	3,77
HSBC Bank A.Ş.	0,82	0,65	1,10	0,68	0,71	1,33
Odea Bank A.Ş.	0,79	0,73	0,89	0,72	3,61	0,06
Şekerbank T.A.Ş.	0,74	0,80	1,02	0,48	1,27	-0,67
Alternatifbank A.Ş.	0,70	0,70	0,69	0,53	1,90	0,48
Fibabanka A.Ş.	0,54	0,51	0,57	0,36	1,03	0,47
Burgan Bank A.Ş.	0,47	0,50	0,50	0,43	1,68	0,32
Diğerleri	3,83	2,98	2,31	5,34	11,84	3,83

Kaynak: TBB (2019).

Tablo 10’da ise bazı yıllar için sadece T.C Ziraat Bankası’nın aktifler, krediler, mevduat, özkaynaklar, ödenmiş sermaye ve net dönem kar/zarar tutarlarına ilişkin verileri sunulmaktadır. Tablo 10’dan görüldüğü üzere, yıllık zaman dilimleri içerisinde her değişken için bir artış eğiliminin olduğu görülmektedir. 2018 yılında, 2010 yılına göre artış oranının yaklaşık %255 olmuştur. 2018 yılından 2010 yılına göre kredi tutarlarında artış oranı %545, mevduatlarda artış oranı %163, özkaynaklarda artış oranı %326, ödenmiş sermaye için artış oranı %144 ve net dönem kar/zararında artış oranı %114 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 10. Bazı Yıllar İçin T.C Ziraat Bankası Verileri

(TL)

Yıl	Aktifler	Krediler	Mevduat	Özkaynaklar	Ödenmiş Sermaye	Net Dönem Kâr/Zararı
2018	537.156.000.000	370.946.000.000	331.066.000.000	57.401.000.000	6.100.000.000	7.961.000.000
2010	151.160.000.000	57.443.000.000	125.796.000.000	13.458.000.000	2.500.000.000	3.713.000.000
2000	16.393.327.000	4.324.938.000	12.695.067.000	441.094.000	261.305.000	72.555.000
1990	78.879.954	2.759.636	21.376.216	2.000.000	1.552.060	1.030.871
1980	384.413.034	193.952.092	151.786.532	15.000.000	11.353.873	5.761.750
1970	19.311.924	9.510.723	4.039.441	1.500.000	373.349	14.012
1960	4.966.844	2.392.097,2	2.077.724	750.000	271.815,9	53.364

Kaynak: TBB (2019).

Tablo 11, T.C. Ziraat Bankası için bazı yıllar itibariyle şube ve çalışan sayılarını vermektedir. Tablo 11’de yer alan bilgiler ışığında, T.C Ziraat Bankası’nın şube sayısında artış olduğu görülmektedir. 2010 yılından 2018 yılına göre şube sayısında artış oranı, %26,73’tür. Çalışan sayısında ise 2000 yılından 2010 yılına göre %37,9 oranında bir azalma olduğu, ancak 2010 yılından 2018 yılına göre, %8,54 oranında artış olduğu göze çarpmaktadır.

Tablo 11. Bazı Yıllar İçin T.C Ziraat Bankası Şube ve Çalışan Sayıları

Yıllar	Şube Adedi	Çalışan Adedi	Şube Adedi Değişim oranı (%)	Çalışan Adedi Değişim oranı (%)
1970	775	3,291	-	-
1980	1,016	5,838	31,10	77,40
1990	1,252	7,965	23,23	36,43
2000	1,303	36,576	4,07	359,20
2010	1.399	22.708	7,37	-37,91
2018	1,773	24,647	26,73	8,54

Kaynak: TBB (2019).

Tablo 12’de ise bazı yıllar itibariyle T.C Ziraat Bankası çalışanlarının cinsiyetine göre dağılımları verilmektedir. 2018 yılında banka çalışanlarının %60,91’ini erkek, yaklaşık %40’ını ise kadın çalışanlar oluşturmaktadır. Tablo 12 genel anlamda değerlendirildiğinde, 2000 yılına kadar kadın ve erkek çalışan oranlarının nerdeyse yarı yarıya olduğu; 2000 yılında kadın çalışan oranının düştüğü 2010 ve 2018 yıllarında ise kadın çalışan oranının tekrar arttığı görülmektedir.

Tablo 12. Bazı Yıllar İçin T.C Ziraat Bankası Çalışanlarının Cinsiyetine Göre Dağılımı (%)

Yıllar	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2018	15.012	60,91	9.635	39,09	24.647
2010	15.049	66,30	7.659	33,70	22.708
2000	26.187	71,60	10.389	28,40	36.576
1990	4.444	55,80	3.521	44,20	7.965
1980	3.212	55,02	2.626	44,98	5.838
1970	1.919	58,31	1.372	41,69	3.291

Kaynak: TBB (2019).

Tablo 13'te T.C. Ziraat Bankası çalışanlarının eğitim durumlarına göre sayıları, oransal olarak verilmektedir. Tablo 13'e göre, belirtilen yıllar dikkate alındığında, T.C. Ziraat Bankası için yükseköğretim kurumu mezunu çalışanların ve yüksek lisans ile doktora mezunu çalışanların oranlarında artış olduğu görülmektedir. Yükseköğretim kurumlarından mezun çalışanların oranı 1990 yılında %23,23 iken, 2018 yılında %39,39'dur. Yine, yükseköğretim kurumlarından mezun çalışanların oranı, 1990 yılından 2018 yılına dek, 2010 yılı hariç, artış yönünde eğilim sergilediği Tablo 13 doğrultusunda tespit edilmiştir.

1990 yılından 2018 yılına dek lisansüstü mezunların istihdam oranının değişimi, yükseliş yönünde olmuştur ve yüksek öğretim kurumundan mezun olan çalışanların istihdamda en büyük değişimi yaşadığını Tablo 13 işaret etmektedir. Son olarak, ilköğretim mezun çalışan sayısının 1990 yılından 2018 yılında dek büyük bir azalma yaşadığı görülmektedir. Eğitim durumunun kalifiye iş gücünü temsil ettiği düşünülürse, sektör çalışanlarının eğitim durumu, önemli bir ölçüttür. Dolayısıyla, T.C. Ziraat Bankası'nın istihdam ettiği işgücünün eğitim durumunu özetlemenin, bankanın Türk bankacılık sektörü içindeki yerini belirleme konusunda tıpkı yukarıda değinilen sayısal veriler gibi, yol gösterici bir boyut olduğu düşünülmektedir.

Tablo 13. Bazı Yıllar İçin T.C Ziraat Bankası Çalışanlarının Eğitim Durumuna Göre Oranları (%)

Yıllar	İlk Öğretim Kurumu Mezunları			Orta Öğretim Kurumu Mezunları			Yüksek Öğretim Kurumu Mezunları			Yüksek Lisans ve Doktora Mezunları		
	E.*	K.**	T.***	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.
2018	0,20	0,004	0,21	5,64	1,07	6,71	22,74	16,65	39,39	2,47	0,22	4,69
2010	0,60	0,02	0,62	9,28	1,83	11,11	21,34	13,05	34,39	1,91	1,95	3,86
2000	0,76	0,07	0,83	26,12	6,89	33,01	11,08	0,79	19,05	0,39	0,28	0,67
1990	8,69	1,85	10,54	14,17	12,44	26,61	10,77	12,46	23,23	0,95	0,63	1,58

Kaynak: TBB (2019).

* E.=Erkek.

** K.=Kadın.

*** T.=Toplam.

4. SONUÇ

T.C. Ziraat Bankası'nın temelini Memleket Sandıkları oluşturmaktadır. Memleket Sandıkları, bir tür tarım sandığıdır ve 1863 yılında kurulmuştur. Ardından, 1883 yılında Memleket Sandıkları Menafi Sandıkları olarak adlandırılmış ve Menafi Hisseleri oluşturulmuştur. Menafi sandıklarının yeniden organize edilmesiyle, T.C. Ziraat Bankası kurulmuştur.

T.C. Ziraat Bankası, Osmanlı Devleti döneminde kurulup, bugüne kadar gelen ilk Türk Bankasıdır. Kurulduğu dönemden beri birçok şubesi olan T.C. Ziraat Bankası'nın, Türkiye'nin en küçük şehrinde bile çok büyük bir organizasyonu bulunmaktadır. Öte yandan, T.C. Ziraat Bankası, sosyal devlet anlayışının ve kooperatifleşmenin ilk örneği olarak da görülmektedir.

T.C. Ziraat Bankası, birçok çiftçiye sağladığı avantajlı faiz oranlarıyla temin ettiği krediler ile ülke ekonomisi üzerindeki önemini her daim korumaktadır. Çalışma kapsamında yer verilen ölçütler açısından bakıldığında, Türk bankacılık sistemi içerisinde T.C. Ziraat Bankası'nın birçok boyut açısından en büyük bankalarından biri olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin ilk milli kredi sağlayan kuruluşu olan Ziraat Bankası'nın 1888'den 2019 yılına kadar olan süreçte, elde edilen veriler doğrultusunda, aktifler, krediler, çalışan sayısı, mevduatlar ve net dönem kârı/zararı gibi çeşitli boyutlardan açısından ele alındığında, hem bankacılık sektörü için hem de tarım sektörü için yerinin büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. 1888'den günümüze dek geçen süre zarfı içinde, T.C. Ziraat Bankası'nın Türkiye'de faaliyet gösteren en uzun ömürlü banka olma özelliği de mevcuttur. Nitekim T.C. Ziraat Bankası'nın lider bankalardan biri olması, bankanın Türk bankacılık sistemi için ekol olma özelliğini devam ettirmektedir.

Tarımsal reformların finansörü olduğu gibi, T.C Ziraat Bankası bayındırlık faaliyetleri açısından da önem arz etmektedir. Tarımsal faaliyetlerin modern bir şekilde yürütülmesi için eğitim kurumlarına ve bayındırlık işlemlerine finansman sağlaması, öğretmen maaşlarının ödenmesine ve vergilerin tahsiline aracılık yapması, T.C. Ziraat Bankası'nın çeşitli etkilerinin de yaygın olduğunun kanıtıdır. Sonuç olarak, T.C. Ziraat Bankası tarımsal faaliyetlerinde çiftçilere destek olmak amacıyla kuruluşundan günümüze gösterdiği gelişim ile ticari faaliyet gösteren banka halini almıştır. Ancak mevcut verilere bakıldığında, hala çiftçilere tarımsal faaliyetlerinde finansör olan lider banka konumunu korumaktadır.

İleride yapılacak olan çalışmalarda, T.C. Ziraat Bankası'nın bulunduğu sektör olan kamu sermayeli mevduat bankaları ile diğer sektörlerin performans karşılaştırması yapılabilir. Yine, tarım ekonomisi göstergeleri ve T.C. Ziraat Bankası kredileri arasında ilişki olup olmadığı, ekonometrik ve istatistiki yöntemlerle incelenebilir. Ayrıca, T.C. Ziraat Bankası'nın ülke ekonomisine çeşitli göstergelerle ve istatistiki yöntemlere katkıları belirlenebilir.

KAYNAKLAR

- Artun, T. (1980). *Türkiye’de Bankacılık*, Tekin Yayınevi: İstanbul.
- Aydın, N. (2006). *Bankacılık Uygulamaları*. Anadolu Üniversitesi Yayınları, 13-30.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK] (2020). *Türkiye Bankalar Birliği Haber Bülteni*.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK] (2019). *Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri*. Veri ve Sistem Yönetimi Daire Başkanlığı.
- Bundesarchiv, Koblenz, R2/1592, Löytold Konya’da, 1 Şubat 1905; A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l’Empire ottoman*, Cilt II (Leipzig, Viyana, 1912), s.90-1.
- Dünden Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1998). T. C. Ziraat Bankası Eğitim Yayınları: Ankara.
- Ete, M. (1967). *Türkiye’de Sosyal Destek Kredisi ve Rehin Sandıkları*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları: İstanbul.
- Fertekliğil, A. (2000). *Türkiye’de Borsanın Tarihçesi*. İMKB Yayınları: İstanbul.
- Güneş, M. (2014). “Osmanlı Köy ve Mahalle İdarelerinde Yeni Bir Dönem: İhtiyar Meclislerinin Teşekkülü”. *Journal of History Studies*, 6(3), 163-177.
- Güngör, F. (2016). “Osmanlı Devleti’nde Faiz ve Tefeciliğe Karşı Zirâî Kredi Teşkilatları”. *Turan-Sam*, 31, 87-94.
- Güngör, F. (2017). “Türkiye’de Millî Bankacılığın Doğuşunda Memleket Sandıklarının Yeri Ve Önemi”. *Turan-Sam*, 36, 645-654.
- Güvemli, O. (2001). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi*. Cumhuriyet Dönemi XX. Yüzyıl Cilt IV, Proje Danış A.Ş., İstanbul.
- Hazar, N. (1986). *T.C. Ziraat Bankası 1863-1983*. T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları: 12, Ankara.
- İloğlu, A. S. (1964). *Türkiye’de Zirai Kredi ve T.C. Ziraat Bankası*. Sosyal Siyaset Konferansları 15. Kitap, İstanbul Üniversitesi Yayınları. <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/51602/makaleler/15/1/arastirmax-turkiyede-zirai-kredi-t.c.ziraat-bankasi.pdf> (Erişim tarihi: 10.10.2019).
- Kazgan, H. (1997). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Bankacılık Tarihi*. Türkiye Bankalar Birliği Yayınları: İstanbul.
- Kazgan, H., Ateş, T. ve Tekin, O. (1999). *Osmanlı’dan Günümüze Türk Finans Tarihi*. İMKB Yayınları: İstanbul.
- Kazgan, H. (2006). *Galata Bankerleri*. Orion Yayınları: Ankara.
- Küçük, C. (1988). *Abdülaziz*, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 1, TDV Yay: İstanbul.
- Mishkin, F. (1986). *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. New York: Little and Brown.
- O’Hanlon, J. ve Rocha, M. (1993). *Electronic Banking for Retail Customers*. London: Banking Technology Ltd.

- Ortabağ, E. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*. Türkiye Bankalar Birliği Yayınları: İstanbul.
- Quataert, D. (Çeviren Salih Kış) (2011). “Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiyesi’nde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, 461-482.
- Öcal, T. ve Çolak, Ö. F. (1999). *Finansal Sistem ve Bankalar*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Öztek, Ö. S. (2009). “The Foundation and The First 50 Years Of Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (The Agricultural Bank Of The Turkish Republic (1863-1929)”, <http://www.mufad.org>, 1-31. (Erişim tarihi: 11.10.2019)
- Tunçel, A. K. (2017). “Cumhuriyet İdaresinin Mali Konulardaki Hassasiyetine İlişkin Ziraat Bankası Örneği”. *Journal of life Economics*, 202-218.
- Türkiye Bankalar Birliği, [TBB] (2019). <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> (Erişim tarihi: 07.09.2019).
- Türkiye Kooperatifler Birliği (2007). *Hollanda Ülke Raporu*. Ankara.
- Uluyol, O. (2019). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Bankacılığın Gelişimi. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* (16), 19-40.
- Yazan, Ö. (2017). “Ziraat Bankası’nın İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi”. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(4), 221-237.
- Ziraat Bankası (1908). *Ziraat Bankası 1324 Senesi Hesab-ı Kati Hülasası*. *Matbaa-i Osmaniye. Dersaadet*, (<http://isamveri.org/pdf/risaleosm/RE15650.pdf>), erişim tarihi: 10.10.2019).
- 444 sayılı Ziraat Bankası 1340 (1924) Senesi Bütçe Kanunu, Resmi Ceride, 5 Nisan 1340, sayı 68.
- <https://www.nabard.org/content.aspx?id=2>, Erişim tarihi: 31.03.2020.
- <https://www.rshb.ru/en/about/history/>, Erişim tarihi, 31. 03. 2020
- <https://www.ztbl.com.pk/about/>, Erişim tarihi: 31. 03. 2020.
- http://www.abchina.com/en/AboutUs/news/201903/t20190329_1827727.htm, Erişim Tarihi: 31. 03. 2020.
- <https://www.boanig.com/history/>, Erişim tarihi: 31. 03. 2020